

Василь ШВИДКИЙ

Київ

ДІЯЛЬНІСТЬ О. Г. ЛОТОЦЬКОГО У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1917 – 1919 рр.)

Від УНЦР Петрограду О.Г.Лотоцький був обраний до першого складу Української Центральної Ради (далі УЦР) (7 березня – 7 квітня 1917 р.)¹. Виконання обов'язків губернського комісара Тимчасового уряду Буковини та Покуття (середина травня – 2 серпня 1917 р.) тимчасово віддалило його від безпосередньої роботи в УЦР. Проте з поверненням до Києва він активно включився в політичне життя столиці.

Після відставки уряду В.Винниченка 13 серпня 1917 р., кандидатура О.Г.Лотоцького рекомендувалася президіями фракцій УЦР до нового складу Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні (голова і секретар внутрішніх справ – Д.І.Дорошенко) на посаду Генерального писаря; 14 серпня 1917 р. список був ухвалений для подання на затвердження Тимчасовому уряду². Остаточно сформувати уряд було доручено члену ЦК УПСФ Д.І.Дорошенку³. Проте принципові й тактичні розходження з головою УЦР М.С.Грушевським змусили Д.І.Дорошенка відмовитися від пропозиції очолити уряд⁴. Повернутий до головування В.Винниченко ввечері 18 серпня подав свій список Генеральних секретарів. На цей час О.Г.Лотоцький ще не дав остаточної згоди на пропозицію зайняти місце Генерального писаря⁵, і в списку стоїть прізвище О.Мицюка⁶. Як член УПСФ О.Г.Лотоцький критично оцінював політичну лінію керівництва УЦР. З відмовою Д.І.Дорошенка есерівська меншість потребувала підкріплення своїм політичним силам в уряді, і прихід О.Г.Лотоцького додавав ваги фракції соціалістів-федералістів. На засіданні Малої ради 21 серпня 1917 р. був ухвалений новосформований Генеральний секретаріат В.Винниченка, в якому О.Г.Лотоцький зайняв посаду Генерального писаря⁷. 1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив новий склад Генерального секретаріату⁸.

Проте, тимчасово О.Г.Лотоцький не приймав участі в роботі Генерального секретаріату. Під протоколами перших засідань новоформованого уряду (3 – 4 вересня 1917 р.) стоїть підпис “за генерального писаря О.Шульгін”⁹. На нашу думку, це можна пояснити тим,

що в цей час О.Г.Лотоцький займався питанням передачі справ канцелярії Буковинського генерал-губернаторства, в якості Генерального писаря він вперше прийняв участь у засіданні Генерального секретаріату 8 вересня 1917 р.¹⁰.

Загострення загальної політичної ситуації супроводжувалося активізацією в галузі церковної політики. Справи церковного життя завжди займали особливе місце в політичній діяльності О.Г.Лотоцького. Невизначеність державної політики в питаннях церкви тільки далі поглиблювала кризу в церковному житті України, яка в свою чергу впливала на стабільність внутрішньополітичного становища країни. Загальна політична лінія УЦР в питаннях відносин з Церквою відображала ставлення до цієї проблеми двох її головних партій: соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, програми яких передбачали відокремлення Церкви від Держави і школи, підтримували націоналізацію церковних і монастирських земель, вважали релігію особистою справою кожного. Залишаючись в меншості, іншу думку мали соціалісти-федералісти – вони обстоювали потребу вирішення церковного питання на користь українізації¹¹. На думку Д.І.Дорошенка, в уряді була всього одна людина – О.Г.Лотоцький, історик Церкви з вищою духовною освітою, яка розуміла культурне і національне значення церковної справи і взяла на себе ініціативу спробувати ввести церковне життя в рамки нового державного ладу на Україні¹². Він був певний того, що церковні справи так чи інакше доведеться вирішувати. Церква, яка, з одного боку, століттями входила до державних структур, а з іншого – спиралась на численну паству, не могла залишатись осторонь національно-державотворчих процесів¹³. Сам О.Г.Лотоцький також зазначав, що з власної ініціативи порушував у Генеральному секретаріаті церковне питання: “Я доводив конечну потребу увести церковно-адміністративні справи у загальне річище діяльності української влади і певним зовнішнім контролем над адміністративною діяльністю керуючих

органів духовенства унеможливити їх зловживання в церковних справах”. Пропозиції О.Г.Лотоцького не знаходили відгуку в Генеральному секретаріаті, йому доводилося піднімати їх і на засіданнях УЦР. Там розгорілися “бурхливі дискусії, які привели в результаті до резолюції в тім сенсі, що державним ідеалом нашим єсть такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення яких-будь адміністративних установ для тої сфери було б віддаленням од певного устрою”¹⁴. Зважаючи на таку позицію вищих органів влади, тільки 15 листопада 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було ухвалено: “доручити генеральному писареві скласти проект установи при Генеральному секретаріатові особливого управління в справах віри”¹⁵.

На необхідність розгляду цього питання в українських державних інституціях впливали і зовнішні фактори. 15 серпня 1917 р. в Москві проходив Помісний Собор, який відновив інститут патріаршества. Усі рішення Помісного Собору були чинними і в Україні. Вони значною мірою впливали на її церковне життя, яке до 1919 р. залишалося під юрисдикцією вищої церковної влади в Москві. Під впливом цих подій одним із пунктів порядку денного надзвичайного засідання Малої ради 16 листопада 1917 р. були “Клерикальні справи”. Основним доповідачем з цього питання був О.Г.Лотоцький. В своєму виступі він зазначав, що духовні інституції в Україні існують без єдиного об’єднавчого органу і не мають представництва в Генеральному секретаріаті. Тому з метою координації відносин між Церквою і Державою він пропонував створити при уряді “особливий комітет для порядкування релігійними справами” УНР¹⁶. Це б організувало церковне життя і дало можливість проводити більш цілеспрямовану державну політику в духовних питаннях. О.Г.Лотоцький пояснював, що створення такого комітету вимагали зібрання мирян та духовенства (єпархіальні з’їзди), наголошуючи на зростанні залежності УПЦ від російської церкви, зміцненої відновленням інститутом патріаршества¹⁷.

Після виступу О.Г.Лотоцького розгорнулася дискусія, дуже цікава з точки зору загального ставлення представників різних політичних течій до питань релігії та Церкви. Представник “Бунду” М.Г.Рафес заявив, що Церква має бути відокремлена від Держави, і

Генеральний секретаріат не повинен опікуватися церковними справами; якщо ж духовенство бажає організуватися, йому ніхто не перешкоджає. В.Винниченко І.Стешенко та М.Левицький (всі – УСДРП), навпаки, виступили за створення органу для порядкування церковними справами, вказавши на можливість заснування окремого Департаменту ісповідань, тим більше, що при секретаріаті внутрішніх справ існував відділ справ віросповідних¹⁸. Проти цієї пропозиції висловилися М.Стасюк (УПСР), М.Балабанов (РСДРП(м), О.Золотарьов (“Бунд”)¹⁹, а також Є.Неронович (УСДРП). Він вважав, що духовенство України є реакційною силою, і тому ніякого зв’язку між державою і духовенством не повинно бути. Врешті решт Мала Рада доручила Генеральному секретаріатові “внести конкретний законопроект в цій справі, коли знайде це потрібним”²⁰. За словами Д.І.Дорошенка, через загальну інертність ця справа не була доведена до кінця²¹. А.Ніковський справедливо зауважує, що “Мала Рада зовсім мляво поставилась до упорядкування релігійних відносин на Україні, до заснування окремого адміністративного органу в справах церковно-релігійних... Члени Малої Ради, стоячи на вищих і недосяжних точках соціалістичних ідеалів і партійного пуризму, не порушили, на жаль, чистожиттєвих справ української Церкви, які обходять і їх, як людей культурних”²². Проф. С.Шелухін також зазначав, що “київські керуючі кола” поставилися до справи Української Церкви і релігії не тільки негативно, а навіть ворожо: “М.Грушевський і слухати не хотів, а Винниченко просто глузував. Це вийшло через те, що самі вони не розуміли національної ваги цієї справи”²³.

Разом з тим, стрімкий розвиток революційних подій кінця 1917 р. створив ряд передумов для відставки О.Г.Лотоцького, яка була прийнята на засіданні Генерального секретаріату 20 листопада 1917 р.²⁴ На нашу думку, основними причинами цього були: по-перше, схильність О.Г.Лотоцького до поміркованіших традицій культурницької діяльності ТУПу і як результат – неготовність (а, очевидно, й політична неспроможність) до роботи в умовах відкритої боротьби за владу; по-друге, УЦР не приділяла належної уваги церковному питанню. Це, в свою чергу, унеможливило проведення ним заходів по введенню питань Церкви в сферу державної

політики української держави²⁵. Погляд О.Г.Лотоцького на політику уряду стосовно церкви згодом був чітко сформульований у ряді його праць, присвячених проблемам становлення української церкви²⁶. Як справедливо зазначав В.І.Ульяновський, УЦР не скористалася попереднім історичним досвідом в державно-церковних стосунках, “зневажила традиції, застосувавши модерний соціалістичний експеримент”²⁷.

Питання участі О.Г.Лотоцького в новому уряді виникло за доби Гетьманату. Зважаючи на його авторитет як історика церкви та громадсько-політичного діяча, йому була запропонована посада міністра ісповідань в першому кабінеті Ф.Лизогуба. Однак він від цієї посади відмовився через неможливість “докладати рук до протинародної чинности гетьманського уряду”²⁸. Відмову пояснює й інша причина: УПСФ в резолюції з’їзду (10 – 13 травня 1918 р.) визнала уряд Ф.Лизогуба “реакційним і протидержавним”, заборонивши своїм членам “вступати в його склад”²⁹.

До роботи в уряді О.Г.Лотоцький повернувся в жовтні 1918 р., коли згідно з рішенням Українського Національного Союзу, він увійшов до складу Гетьманського уряду “в товаристві ще п’ятох українців, з метою скерування гетьманської політики на шлях національний”³⁰. Гетьман П.Скоропадський запропонував йому посаду міністра освіти, але, вболіваючи за церковну справу, він “з жалем відмовився од свого найприємнішого [...]ресорту та прийняв портфель міністра ісповідань, бо не бачив, щоб хто з наших людей церковними справами поважно інтересувався”³¹.

В сучасній українській історіографії діяльність О.Г.Лотоцького як міністра ісповідань за Гетьманату (24/28 жовтня – 14 листопада 1918 р.)³² оцінюється в цілому позитивно. Головною причиною цього була рішучість нового міністра у втіленні ідеї автокефалії української Церкви. Цьому сприяли і заходи його попередника В.Зінківського. Проте, останні дослідження більш критично підходять до цієї оцінки заходів нового міністра. На думку В.І.Ульяновського, саме послідовна й виважена діяльність В.Зінківського була спрямована на підготовку (а не просто проголошення урядом) церковної автокефалії, яка без згоди Собору та єпископату була фактично неможливою. Окрім того, В.Зінківському вдалося так організувати справу, що поступово міністерство взяло під свій контроль

розв’язання всіх найважливіших проблем церковного життя, готувало рішення й законопроекти, розробляло механізми впровадження їх у життя й перевіряло виконання³³.

Як свідчить перший виданий О.Г.Лотоцьким наказ по міністерству, до виконання службових обов’язків він приступив 28 жовтня 1918 р.³⁴. В.Зінківський несхвально сприймав діяльність і особистість свого наступника³⁵. Можна припустити, що до свого попередника О.Г.Лотоцький також ставився без особливої симпатії – вступивши на посаду, він навіть не наніс йому візиту ввічливості³⁶.

О.Г.Лотоцького передусім турбували відсутність контролю над російським єпископатом, що мав можливість шляхом самоуправства та зловживань шкодити українським національним інтересам та політичне спрямування церковної ієрархії, яке він сподівався реформувати через проголошення урядом автокефалії української Церкви. Ситуація ускладнювалася й тим, що в червні 1918 р. Друга сесія Всеукраїнського Православного Собору прийняла проект “Положення про тимчасове вище управління православної церкви на Україні”, за яким Православна Церква на Україні перебуває у канонічному зв’язку з патріархатом всеросійським³⁷. Це в свою чергу активізувало антиукраїнські настрої всередині самої Церкви.

Уся подальша діяльність О.Г.Лотоцького була спрямована на зближення інтересів Держави і Церкви шляхом включення проблем УПЦ в сферу державної політики. Саме в цьому руслі слід розцінювати той факт, що на Третій сесії Всеукраїнського Церковного Собору він “іменем правительства ...одкинув проект церковної автономії і оголосив на Соборі автокефалію Української церкви”³⁸. Він заявив, що “основна засада Української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однако вимагають інтереси і держави і церкви”. Зупиняючись на зовнішньополітичному аспекті автокефалії, О.Г.Лотоцький зазначав: “ніякий уряд, що розуміє свої державні обов’язки, не може згодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Тим менше можна допустити це в даному випадку – з огляду на кардинальну різницю між становищем церкви в Московщині і на Україні”. Окреслюючи основні засади церковної самостійності та відносин з Державою, О.Г.Лотоцький відмічав, що “в своїх

відносинах до інших церков українська церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Що ж до взаємних відносин у нас між церквою й державою, то взаїмовідносини ті мають стояти на непорушній основі: кесареве-кесареві, Божіє-Богові. Державна влада має глибоке переконання, що лише на таких засадах збудована церковна організація єдино відповідає церковним, державним і взагалі народнім інтересам”, тому “В імені Уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що українська церква має бути автокефальною”³⁹, – закінчив свій виступ О.Г.Лотоцький.

За словами Д.І.Дорошенка, після проголошення міністром ісповідань урядової декларації, деякі учасники Собору й церковні ієрархи заявили, що навіть у більшовицькій Росії свобода Церкви значно ширша, тому в інтересах цієї ж церковної свободи вони вважають за краще відділити Церкву від держави. Це було викликано тим, що у виступі урядовця вони вбачали втручання Держави у справи внутрішньоцерковні, а головне їх непокоїв можливий контроль з боку державних інституцій за діяльністю Церкви. Відповідь на ці закиди О.Г.Лотоцького була безкомпромісною: “1) уряд нікому не перешкоджає перенестися на територію Східної Росії, для кого той лад більше відповідний; 2) одділення церкви од держави так само не зустріне перешкод з боку держави, – до сього провадить нормальний розвиток організації й життя держави і церкви; з мотивів бюджетних таке одділення й тепер буде зустрінуто урядом прихильно. Але одділення церкви од держави не розв'яже рук агентам церкви для деструктивної роботи; установи церкви стануть на становище приватних установ, як установи торговельні, промислові і т. ін., і підлягатимуть звичайній законній відповідальності у випадку шкідливого чину”⁴⁰.

Рішуча позиція уряду надзвичайно схвилювала Собор, а після заяв міністра про можливість переселення незадоволених до більшовицької Росії та припинення державного фінансування Церкви учасники Собору не дали жодної відповіді. Проте в кулуарах соборних засідань і єпископських нарад кипіли пристрасті. Обговорюючи виступ О.Г.Лотоцького, кілька діячів Собору (митрополит Платон, архімандрит Веніамін, Морачев-

ський, Бич-Лубенський) зажадали відлучення його від церкви.

О.Г.Лотоцький постійно наголошував на першочерговому державному значенні здобуття автокефалії Церкви: “...джерелом церковної автокефалії єсть державна влада. [...] Історія взагалі не дає іншого порядку утворення автокефальних церков, як той, що коли певний народ самовизначає себе національно чи державно, то це натурально провадить до установаження у його автокефальної церкви; для цього навіть не конечна незалежність державна”⁴¹.

О. Г. Лотоцький вважав такі дії законними, підкреслюючи, що хоч сфера віри є справою особистою, але Церква як організація є інституцією громадсько-політичною. Як історик Церкви й фахівець з церковного права він не міг не знати канонічних вимог до акту проголошення автокефалії, однак, спираючись на історичні прецеденти, був глибоко переконаний, що головне в цій справі не втратити час і повністю використати надану Історією можливість довершити започатковане. Але подальше розгортання загальнополітичних подій не сприяло остаточному її вирішенню.

14 листопада 1918 р. Гетьман проголосив з'єднання України з Росією на засадах федерації, що привело до утворення нового уряду і відставки О. Г. Лотоцького. Його наступник М. Воронович не підтримав започаткових заходів. Сама ідея автокефалії, яку поступово розвивав у церковному середовищі попередній уряд, була знищена. Різка заява О.Г.Лотоцького викликала обурення Собору, після ж його демісії учасники Собору “поховали” й українську церковну автокефалію. Знамениті слова архієпископа Євлогія (Георгієвського): “Впав міністер, впала і автокефалія! Будемо тепер спокійно займатися справами”, були зустрінуті церковними співами “Тебе Бога хвалимо”⁴².

В.І.Ульяновський, досліджуючи роботу міністерства доби Гетьманату зазначав, що за часів урядування О.Г.Лотоцького підрозділи міністерства за інерцією продовжували виконувати конкретні проекти В.Зінківського й працювали у визначених ним напрямках. Новий міністр мало цікавився поточними справами, зосередивши основну увагу й енергію на переконанні уряду в необхідності рішучої політики, навіть диктату стосовно Церкви, всі інші справи поступово були запущені⁴³. В своїх мемуарах В.Зінківський негативно оцінив свого наступника,

вважаючи, що він знищив його власну напружену працю⁴⁴.

Реформування української церкви, а тим більше проголошення її автокефалії за всіма канонічними вимогами не можна було здійснити швидко; потрібна була серйозна підготовка, в тому числі тісне зрощення Церкви як організації з державою, яка була її економічною, політичною та ідейною опорою. Нова тактика міністра неминуче мала привести до кадрових змін у самому міністерстві, до якого О.Г.Лотоцький почав залучати активних діячів українського руху (В.Чехівського та Ф.Матушевського)⁴⁵.

Показовим є також і те, що зміна тактики призвела й до зміни методів дії. Зокрема, задля тиску на церковну ієрархію постійно говорилося про неможливість державного фінансування Собору і взагалі церковнослужителів, якщо вони діятимуть врозріз із побажаннями й вимогами державної влади. Цікаво, що після опублікування в Росії звернення Патріарха Тихона до Ради Народних Комісарів з викриттям антицерковної політики більшовиків і осудом їхньої братовбивчої війни, не дочекавшись наказу Гетьмана (він з'явився 25 листопада), міністр ісповідань наказав надрукувати його в "Слові" та поширити окремо (50 тис. прим.), щоб показати віруючим та ієрархії різницю у ставленні влади до Церкви в Росії і в Україні⁴⁶.

О.Г.Лотоцький не встиг увійти в курс усіх біжучих справ, натомість сконцентрувавши свою увагу і підпорядкувавши діяльність відповідних підрозділів міністерства головнішій справі – проголошенню автокефалії Української Церкви. На думку професора І.Ф.Власовського, як в добі УЦР, так і в часі Гетьманату була пропущена одна з найважливіших передумов здійснення автокефалії, а саме утворення національної української православної ієрархії⁴⁷. Аналізуючи діяльність О.Г.Лотоцького, І.Ф.Власовський відзначав,

що "його урядування [...]стало історичним, бо ж в добі Відродження української нації і української державности з революцією 1917 р. належний голос української державної влади в справах Церкви в Україні вперше почувся в Декляраційній промові Міністра Лотоцького на Всеукраїнському Церковному Соборі"⁴⁸. Незважаючи на зміни (а скоріше завдяки їм) в політичному житті України кінця 1918 р., ідея автокефалії і практична її підготовка були продовжені О.Г.Лотоцьким після приходу до влади Директорії УНР, яка в особі її Головного Отамана з розумінням ставилася до питання загальнополітичного значення Церкви в житті України⁴⁹.

Як у Директорії, так і в уряді були сильні антицерковні впливи (В.Винниченко), проте позиція С.Петлюри⁵⁰ та Голови Ради Народних Міністрів В.Чехівського⁵¹ сприяла політиці автокефалії: Тимчасовим комісаром Укрревкому Міністерства ісповідань УНР було призначено О.Г.Лотоцького⁵².

Незважаючи на короткочасність перебування на чолі міністерства ісповідань, О.Г.Лотоцькому вдалося підготувати проведення важливої справи – 1 січня 1919 р. уряд Директорії проголосив "Закон про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві", який і заклав правову основу автокефалії Православної Церкви в Україні⁵³. За його основними положеннями, "1) Вища церковно-законодавча, судова та адміністраційна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові", і від нині "6) Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності од Всеросійського Патріарха не стоїть"⁵⁴. Закон базувався на програмі О.Г.Лотоцького, і за словами єпископа Анатолія (Дублянського), мав для України таке ж значення, як і проголошення IV Універсалом УНР 22 січня 1918 р. державної незалежності України⁵⁵.

¹Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліогр. довідник. – К., 1998. – С. 206.

²Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том I, 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 260.

³Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №11. – С. 128.

⁴Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920), в 4-х частинах. Ч. друга: 3 початків відродження української державности (Доба

Центральної Ради). – Мюнхен: Укр. видавництво, 1969. – С. 160 – 163.

⁵Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – С.260.

⁶Там само. – С. 264.

⁷Там само. – С. 265.

⁸Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної ради. – С. 235.

⁹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ). Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 2 – 5. Оригінал. Рукопис.

- ¹⁰Галенко О. І., Яневський Д. Б. Перший уряд демократичної України // Іст. зошити №6. – Ін-т історії АН України. – К., 1992. – С. 67; ЦДАВО. Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 6. Оригінал.
- ¹¹Ульяновський В. Церква в українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К., 1997. – С. 24.
- ¹²Автокефалія Української Православної Церкви і визвольна боротьба 1917 – 20 років / / Укр. Думка (Лондон). – 1951. – Рік VII. – Ч. 24 (223). – 14 червня.
- ¹³Дорошенко Д. Історія України, т. І. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 410.
- ¹⁴Лотоцький О. Зневажена справа // Тризуб (Париж). – 1927. – №12. – С. 7 – 8
- ¹⁵ЦДАВОВУ. Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 77 зв.; Ф. 1115, оп.1, спр. 26, арк. 6.
- ¹⁶Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – С.451.
- ¹⁷Там само. – С. 571.
- ¹⁸Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – С. 451; 571.
- ¹⁹Автокефалія Української Православної Церкви і визвольна боротьба 1917-20 рр. – С. 3.
- ²⁰Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – С. 451.
- ²¹Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – С. 410 – 411.
- ²²Автокефалія Української Православної Церкви і визвольна боротьба 1917 – 20 рр. – С. 3.
- ²³Губар А. Симон Петлюра й український національно-церковний рух у 1917 – 1926 рр. // Пам'ять століть. – 1999. – №3. – С. 68.
- ²⁴ЦДАВОВУ. Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 81. Оригінал.
- ²⁵Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С.297.
- ²⁶Лотоцький О. Церковна справа на Україні // Літ.-Наук Вісник. – 1923. – Кн. 5; Зневажена праця // Тризуб (Париж). – 1927. – №12; Церковна справа в Українській державі // Там само. – 1923. – №23; Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931.
- ²⁷Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – С. 184.
- ²⁸Лотоцький О. Церковна справа на Україні // Літ.-Наук. вісник. – 1923. – Кн. 5. – С. 66.; його ж: Сторінки минулого. – Т. 4. – Н.-Й., 1966. – С. 9.
- ²⁹Дорошенко Д. Історія України, т. 2. – С. 46.
- ³⁰Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – С. 9.
- ³¹Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 3. – 1966. – С. 372 – 373.
- ³²Ульяновський В. Церква в українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату П.Скоропадського). – К., 1997. – С. 33.
- ³³Там само. – С. 31
- ³⁴Там само. – С. 35.
- ³⁵Там само. – С. 33.
- ³⁶ Там само .
- ³⁷ Хроника со Всеукраинского церковного собора // Церк.-обществ. мысль. – 1918. – № 15 – 16. – С. 26.
- ³⁸Лотоцький О. Зневажена справа. – С. 7 – 8.
- ³⁹Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 133 – 134.; його ж: Автокефалія. Т. І. Засади автокефалії. – Варшава, 1935. – С. 142.
- ⁴⁰Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – С. 134.
- ⁴¹Лотоцький О. В Царгороді. – С. 81 – 84.
- ⁴²Власовський І. Проф. О.Г.Лотоцький, як церковний діяч // Укр. Правосл. календар на 1966 р. (Бавнд-Брук, США). – С. 95.
- ⁴³Ульяновський В. Церква в українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату П.Скоропадського). – С. 37.
- ⁴⁴Зеньковський В., протоіерей. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995. – С. 117.
- ⁴⁵Ульяновський В. Церква в українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату П.Скоропадського). – С. 38.
- ⁴⁶Там само.
- ⁴⁷Власовський І. Нарис Історії Української Православної Церкви. Т. IV, Ч. І. – Н.-Й., 1966. – С. 54 – 59.
- ⁴⁸Власовський І. Проф. О. Г. Лотоцький, як церковний діяч. – С. 95.
- ⁴⁹Людим І. Симон Петлюра і Церква // Укр. Слово (Париж). – 1979. – Ч. 1955. – 13 травня. – С. 3; Так само // Укр. Правосл. Слово. – 1979. – №5. – С. 6.
- ⁵⁰Лотоцький О. Симон Петлюра. – б. м., 1936 – С. 50.
- ⁵¹Бульбенко Ф. В. Чехівський (до 50-ліття відродження УАПЦ) // Свобода. – 1972. – Ч. 62/63. – 1/5 квітня.
- ⁵²Андрусин Б. Церква в Українській державі 1917 – 1920 (доба Директорії УНР). – К., 1997. – С. 14.
- ⁵³У 50-річчя УАПЦеркви // Свобода. – 1971. – №4. – 4 березня. – С. 2.
- ⁵⁴Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – С. 297 – 298.
- ⁵⁵Дублянський А., еп. Проголошення автокефалії Української Православної Церкви 1 січня 1919 р. в Києві і роля в цьому О. Лотоцького // Лицар праці і обов'язку. – С. 53; 3-ч А. До 50-тиріччя проголошення автокефалії Української Православної Церкви // Рідна церква. – 1969. – Ч. 77. – С. 5 – 7.